

Πεδίο, έξη και αθλητικές πρακτικές Η θεωρητική και μεθοδολογική συνεισφορά του Pierre Bourdieu στη μελέτη του Αθλητισμού

ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΗΣ «Κριτικής Θεωρίας του Αθλητισμού» στα μέσα τις δεκαετίας του 1960, ένα ρεύμα το οποίο παρ' όλες τις κριτικές που δέχθηκε¹ σημάδεψε ανεξίτηλα το επιστημονικό πεδίο, στις αναλύσεις του αθλητικού φαινομένου δεσπόζουσαν αφενός μεν θεωρητικές αναλύσεις χωρίς αναφορές σε έρευνες πεδίου και αφετέρου θετικιστικές οπτικές,² στους κόλπους των οποίων δημοσιεύονται μελέτες από συγγραφείς που προέρχονται από τη φιλοσοφική και τη λογοτεχνική περιοχή.³ Στους χώρους αυτούς, παρόλο που προέταξαν διαφορετική οπτική σε σχέση με τις εργασίες του Brohm και της συντακτικής ομάδας των εκδόσεων *Partisans* και *Quel corps?*, οι σχετικές προβληματικές δεν θα υιοθετηθούν, ούτε θα καθιερωθούν ιδιαίτερα αναλυτικά σχήματα στη γαλλική επιστημονική κοινότητα.

Η θεωρητική οπτική του Pierre Bourdieu

Πολυγραφότατος ερευνητής αλλά και κοινωνικός ακτιβιστής προς το τέλος της πανεπιστημιακής του σταδιοδρομίας, ο Pierre Bourdieu σημάδεψε με το έργο του το γαλλικό και το παγκόσμιο επιστημονικό πεδίο των κοινωνικών επιστημών και με τις δημόσιες παρεμβάσεις του τη δημόσια σφαίρα της Γαλλίας. Έχοντας ως αφετηρία εθνολογικές έρευνες στην Τυνησία στις αρχές της δεκαετίας του 1960, θα στρέψει λίγο αργότερα το ενδιαφέρον του σε κοινωνιολογικές μελέτες που θέτουν στο επίκεντρό τους την κοινωνική κατασκευή της κουλτούρας και του βιοτικού ύφους, εστιάζοντας σε μια πληθώρα πρακτικών όπως η φωτογραφία, η επίσκεψη στα μουσεία, η μουσική και οι διατροφικές συνήθειες.

Το πολύπλευρο θεωρητικό του οικοδόμημα θα εκκινήσει από την κριτική προσέγγιση του αντικειμενισμού και του υποκειμενισμού με σκοπό να αναδείξει τα ερμηνευτικά τους όρια. Στη συνέχεια, ακολουθώντας μια στρουκτουραλιστική οπτική, θα προτείνει την αντιμετώπιση του κοινωνικού ως ιεραρχημένου χώρου και θα υποστηρίξει, βασιζόμενος στην αρχή του δομικού παραλληλισμού, τη συνάφεια μεταξύ της κοινωνική θέσης και των πρακτικών που υιοθετούν τα κοινωνικά υποκείμενα. Η πρώτη ερμηνευτική κατηγορία, ο υποκειμενισμός, προσεγγίζει και πραγματεύεται τα κοινωνικά υποκείμενα ως ενεργητικούς φορείς στοχευμένης δραστηριότητας στο μέτρο που το περιεχόμενο της δράση τους δεν υπόκειται και δεν καθορίζεται από μακρο-κοινωνικές μεταβλητές, αλλά από συγκυριακά ερεθίσματα και κίνητρα. Υπό αυτή την έννοια, η κοινωνική πρακτική δεν οργανώνεται και δε νοηματοδοτείται από τη σχέση του υποκειμένου με το μακρο-κοινωνικό περιβάλλον, στο βαθμό που η ιστορικότητα και η πραγματικότητα των δομών δεν αποτελούν αντικείμενο ανάλυσης, αλλά προβάλλονται ως μια αφηρημένη οντότητα δίχως αντίκτυπο στη συνείδηση των υποκειμένων. Κατά συνέπεια, η δράση υπακούει στο άμεσο υποκειμενικό βίωμα, πηγάζει από την άμεση αντίληψη και προτάσσει την άμεση υποκειμενική συνείδηση του δράντα έναντι του αντίκτυπου των εξωτερικών επιδράσεων, των εξω-υποκειμενικών κοινωνικών ιεραρχιών και του αντικειμενικού υλικού κόσμου.

Στο αντίθετο αναλυτικό άκρο, η δεύτερη ερμηνευτική κατηγορία πρόβαλε την κυριαρχία της αντικειμενικής πραγματικότητας, την ηγεμονία της υλικής διάστασης, την κυριαρχία της ιεραρχικής δομής του κοινωνικού, καθώς και τον καθοριστικό αντίκτυπό τους τόσο στη συγκρότηση της υποκειμενικής συνείδησης των κοινωνικών υποκειμένων, όσο και στη δράση τους. Ως αντικειμενική, η διαβαθμισμένη σύμφωνα με υλικά κριτήρια κοινωνική πραγματικότητα, δύναται να παρατηρηθεί, να κατασκευαστεί, να μετρηθεί, ανεξαρτήτως της ατομικής βούλησης των υποκειμένων που δρουν στο πλαίσιο της. Υπό αυτή την οπτική, η δράση των υποκειμένων καθορίζεται και αναλύεται ακολουθώντας την αρχή της μη ενσυνείδητης πράξης στο μέτρο που οι κοινωνικοί δράντες δεν θεωρούνται ενεργητικοί φορείς που την νοηματοδοτούν και την ελέγχουν πλήρως.

Με σκοπό να άρει και να υπερκεράσει τα ανωτέρω ζητήματα, ο Bourdieu θα αναπτύξει μια υλιστική και ολιστική σύλληψη της κοινωνίας, θέτοντας συγχρόνως ως στόχο να συγκεράσει τις δύο αντιθετικές αναλυτικές και ερμηνευτικές κατη-

γορίες, τον υποκειμενισμό και τον αντικειμενισμό. Στο πλαίσιο αυτό, ο Bourdieu θα προτείνει μια «πραξιακή θεώρηση» του κοινωνικού και της δράσης, η οποία θα θεμελιωθεί σε δύο αναλυτικά εργαλεία: του πεδίου και του habitus (εφεξής: έξη). Ακολουθώντας την αρχή του δομικού παραλληλισμού, θα συσχετίσει την αντικειμενικότητα του ιεραρχημένου κοινωνικού με την αντικειμενικότητα της βιωματικής γνώσης του υποκειμενικού. Με άλλα λόγια, η ιεραρχία του κοινωνικού κόσμου αναπαρίσταται αντικειμενικά από τον τρόπο παραγωγής και τον τρόπο κατανομής των αγαθών, υλικών και πνευματικών, σύμφωνα με τα διαφορετικά είδη κεφαλαίου. Επιπλέον, το υποκειμενικό αποτελείται από εσωτερικευμένα σωματικά και νοητικά σχήματα, τα οποία λειτουργώντας ως «συμβολικά πρότυπα»⁴ καθορίζουν την πράξη των κοινωνικών δρώντων.

Σχετικά με το ζήτημα των τάξεων και της ιεραρχίας του κοινωνικού πεδίου, ο Bourdieu θα προβεί σε μια θεμελιώδη διάκριση: Για τον κοινωνιολόγο, το ζήτημα των τάξεων δεν τίθεται με τρόπο αυθύπαρκτο, ως ομάδων που έχουν ανεξάρτητη και αυτοτελή ύπαρξη. Σύμφωνα με τη συλλογιστική του, η αποδοχή της ύπαρξης διαφορετικών κοινωνικών τάξεων προκρίνει με τρόπο ρητό τη διαφορά μεταξύ των ομάδων αυτών και της ιεραρχικής διασποράς τους σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό χώρο.⁵ Προκειμένου να κατασκευάσει, να αναπαραστήσει τον κοινωνικό χώρο των διαφορών και να χαρτογραφήσει τη διασπορά των τάξεων, θα υιοθετήσει μια στρουκτουραλιστική οπτική, η οποία οργανώνεται δυνάμει δύο βασικών αρχών διαφοροποίησης: το οικονομικό και το πολιτισμικό κεφάλαιο. Σύμφωνα με τον Bourdieu οι αντιθέσεις που παρατηρούνται στις σύγχρονες κοινωνίες θεμελιώνονται στην άνιση κατανομή των δύο παραπάνω μορφών κεφαλαίου.

Για να αποτυπώσει τις αρχές κατανομής των υποκειμένων στο κοινωνικό πεδίο, ο συγγραφέας θα κατασκευάσει την τοπολογία των κοινωνικών θέσεων, καθορίζοντάς την ως προς δύο τεμνόμενους άξονες. Στον κάθετο θα τοποθετήσει την διακύμανση του κεφαλαίου, ούτως ώστε τα κοινωνικά υποκείμενα να ιεραρχούνται ποσοτικά, σύμφωνα με τον όγκο που διαθέτουν. Στον οριζόντιο, θα προσδιορίσει τις μεταβλητές του οικονομικού και του πολιτιστικού κεφαλαίου. Κατ' αυτό τον τρόπο, η κοινωνική θέση των υποκειμένων καθορίζεται με τρόπο σχεσιακό, δηλαδή σύμφωνα τόσο από τον συνολικό όγκο κεφαλαίου, όσο και από την οικονομική και πολιτιστική του σύνθεση.⁶

Έτσι, η έννοια της τάξης δεν καθορίζεται με απόλυτα κριτήρια. Χαρτογραφώντας τη διασπορά στο κοινωνικό πεδίο με τον τρόπο αυτόν, ο Bourdieu θα ορίσει την κοινωνική τάξη ως το σύνολο των κοινωνικών υποκειμένων που κατέχουν σε μεγάλο βαθμό όμοιες θέσεις, βιώνουν ομοιογενείς συνθήκες και υπόκεινται στις ίδιες εξαρτήσεις.⁷ Δοθέντων των παραπάνω, θα συνεχίσει υποστηρίζοντας πως τα μέλη των τάξεων θα έχουν όλες τις πιθανότητες να μοιράζονται τα ίδια ενδιαφέροντα, να έχουν όμοιες προδιαθέσεις και κατά συνέπεια, να υιοθετούν ανάλογες πρακτικές.⁸

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ο αναλυτικός όρος του πεδίου επιτρέπει την κατάτμηση και τη σύλληψη των σύγχρονων σύνθετων και διαφοροποιημένων κοινωνιών, σε επιμέρους κοινωνικούς μικρόκοσμους (οικονομικό, πολιτικό, καλλιτεχνικό, κτλ). Ως προϊόν διακριτών κοινωνικών και ιστορικών διεργασιών, κάθε πεδίο εμφανίζεται ως ένα σχετικά αυτόνομο σύστημα σχέσεων μεταξύ θέσεων που προσδιορίζονται αντικειμενικά, σύμφωνα με τις μορφές, τη σύνθεση και τον όγκο του κεφαλαίου που κατέχουν τα κοινωνικά υποκείμενα, καταλαμβάνοντας έτσι μια συγκεκριμένη θέση στην ιεραρχία του πεδίου.⁹ Έχοντας τη δική του εσωτερική λογική λειτουργίας, κάθε πεδίο καθορίζεται τόσο από το ιδιαίτερο διακύβευμα που το διακρίνει από τους υπόλοιπους κοινωνικούς μικρόκοσμους, όσο και από την κατανομή των ειδών κεφαλαίου που προκύπτουν από την συνθήκη του συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ των συμμετεχόντων. Έτσι, κοινή ιδιότητα όλων των πεδίων δεν είναι μόνο η ιεραρχία, αλλά και ο ανταγωνισμός των συμμετεχόντων για τη διατήρηση ή την ανατροπή του συσχετισμού δυνάμεων, της δομής και της ιεραρχίας του πεδίου.

Σύμφυτος με τον αναλυτικό όρο του πεδίου είναι αυτός της έξης. Αν και έννοια της έξης προτείνεται για πρώτη φορά ως όρος για την ανάλυση των σωματικών τεχνικών στο έργο του Marcel Maus¹⁰, ο Bourdieu θα την καταστήσει κεντρική αναλυτική κατηγορία στο ερμηνευτικό του εγχείρημα. Ίδωμένη ως ένα σύστημα διαχρονικών και εσωτερικευμένων προδιαθέσεων, η έξη λειτουργεί ως γενεσιουργός και οργανωτική αρχή πρακτικών και αναπαραστάσεων.¹¹ Παράγωγη μήτρα της αντικειμενικής ταξικής ιεραρχίας και των αντίστοιχων κοινωνικών βιωμάτων, η έξη ορίζεται ως σχήμα υποκειμενικών αντιλήψεων, αξιολογήσεων, πρακτικών και νοημάτων. Ως εσωτερικευμένο προϊόν της ιστορικότητας της κοινωνικής ιεραρχίας και ως οργανωμένη προδιάθεση, η έξη ενεργοποιείται εντός

των κοινωνικών πεδίων κατά τη διάρκεια κοινωνικών διεργασιών και λειτουργεί ως μήτρα αναπαράγοντας με τρόπο ομοιογενή τα νοηματικά σχήματα δυνάμει των οποίων συγχροτήθηκε. Η έξη έτσι αντανακλά τα ταξικά βιώματα του παρελθόντος, αναπαράγει τις ταξικές συνθήκες στο παρόν και εξασφαλίζει τη μελλοντική αναπαραγωγή των ιεραρχικών δομών.

Το συνέδριο του 1978 και η στρατηγική του αμοιβαίου κέρδους

Το πρώτο κείμενο που θα κάνει αναφορά στις αθλητικές πρακτικές και την έννοια της έξης θα δημοσιευθεί το 1971. Ο Luc Boltanski, οδηγούμενος από τις επιστημολογικές αρχές και το ερμηνευτικό σχήμα του Pierre Bourdieu, θα αναφερθεί στις «κοινωνικές χρήσεις του σώματος»¹² και θα εστιάσει στην κοινωνική διάσταση της σωματικής συμπεριφοράς. Θα προτάξει την αιτιακή σχέση μεταξύ των αντικειμενικών κοινωνικών ιεραρχικών δομών και συνθηκών στις οποίες υπόκεινται τα κοινωνικά υποκείμενα και θα εξετάσει την ανάλογη σωματική συμπεριφορά που υιοθετούν.¹³ Μελετώντας πρωτίστως τις διακυμάνσεις της σωματικής κουλτούρας και των ιατρικών πρακτικών σύμφωνα με τη σωματική έξη των υποκειμένων, ο Boltanski θα συμπεριλάβει στο δεύτερο μέρος του άρθρου τις αθλητικές πρακτικές. Ωστόσο, ο συγγραφέας δεν θα θεμελιώσει τις προτάσεις του σε πραγματολογικά δεδομένα. Εν τοις πράγμασι, ο Boltanski θα βασιστεί στην ιδιότητα της μεταθετικότητας της έξης, βασιζόμενος στο αξίωμα ότι η θέση στην κοινωνική διαστρωμάτωση, το εκπαιδευτικό κεφάλαιο, ο τρόπος εργασίας (χειρονακτικός ή όχι) αλλά και το φύλο, καθορίζουν το περιεχόμενο της σωματικής κουλτούρας και τη σχέση των υποκειμένων με τις αθλητικές πρακτικές. Επίσης, θα σημειώσει ότι η συχνότητα ενασχόλησης, η μέση ηλικία εγκατάλειψης μιας σωματικής πρακτικής και η συμμετοχή των γυναικών αυξάνονται, όσο ψηλότερα βρίσκεται ένα υποκείμενο στην κοινωνική ιεραρχία ή εξασκεί ένα επάγγελμα που απαιτεί περιορισμένη χρήση της σωματικής του δύναμης. Επιπλέον, τα υποκείμενα αυτής της κατηγορίας τείνουν να υιοθετούν ατομικές αθλητικές πρακτικές, όπως η χιονοδρομία, η κολύμβηση και η αντισφαίριση, έχοντας ως στόχο τη διατήρηση της «φόρμας», δηλαδή τη διαμόρφωση και τη διατήρηση ενός σώματος, να μην στιβαρού, αλλά

και σύμφωνα με τα κυρίαρχα σωματικά πρότυπα των ανώτερων και ανώτατων κοινωνικών τάξεων.¹⁴

Εάν το κείμενο του Boltanski προσέγγισε μάλλον επιφανειακά το ζήτημα της έξης, των μορφών κεφαλαίου και τον συσχετίσει τους με τις αθλητικές πρακτικές, η παρουσία του Pierre Bourdieu ως επίσημου ομιλητή στο Διεθνές συνέδριο της HISPA,¹⁵ το, Μάρτιο του 1978 στο Παρίσι, θα αποτελέσει την απαρχή της ηγεμονίας «πραξιακής θεώρησης» στους κόλπους των κοινωνιολογικών ερευνών του αθλητισμού στη Γαλλία.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η παρουσία του Bourdieu στο συνέδριο αυτό θα λάβει χώρα σε μία ιδιαίτερη συγκυρία. Το 1977 προετοιμάζει τη δημοσίευση του βιβλίου του με τίτλο *Η διάκριση: κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*. Έχοντας θέσει, μεταξύ άλλων, ως στόχο την κατασκευή του κοινωνικού χώρου, του βιοτικού ύψους και την κοινωνική κατανομή των πρακτικών εντός αυτού, πέραν από τις δικές του έρευνες σε ζητήματα λογοτεχνικών και μουσικών επιλογών, διέθετε ερευνητικά δεδομένα για τις κοινωνικές χρήσεις του σώματος και την κατανάλωση φαρμακευτικών προϊόντων, τις διατροφικές συνήθειες, καθώς και την επισκεψιμότητα των μουσείων. Ωστόσο κανένα μέλος της επιστημονικής ομάδας δεν ήταν σε θέση να προσφέρει ερευνητικά δεδομένα σχετικά με την κατανομή των αθλητικών πρακτικών και τη σχέση τους με τη σωματική έξη και κουλτούρα των κοινωνικών υποκειμένων.

Η γνωριμία του την ίδια χρονιά με τον Christian Pociello, εκπρόσωπο μιας ομάδας καθηγητών Φυσικής Αγωγής, θα οδηγήσει στη συγκρότηση μιας ερευνητικής ομάδας η οποία, υπό την επίβλεψη του Bourdieu, θα αναλάβει τη μελέτη των αθλητικών πρακτικών, ακολουθώντας το θεωρητικό σχήμα της «πραξιακής θεώρησης». Θα πρέπει εδώ να τονιστεί ότι το ενδιαφέρον του Pociello και των συναδέλφων του για την κοινωνική διάσταση των αθλητικών πρακτικών χρονολογείται από τις αρχές του 1970, καθώς η μικρή ομάδα των καθηγητών φυσικής αγωγής είχε γνώση προγενέστερων εργασιών τόσο του Bourdieu,¹⁶ όσο και του Boltanski. Εμπνευσμένοι από αυτές είχαν προβεί στη διοργάνωση κάποιων σεμιναρίων εξετάζοντας τρία βασικά ζητήματα: την θεωρητικοποίηση της αθλητικής πρακτικής, την παιδαγωγική της αθλητικής πρακτικής και τις συνθήκες της αθλητικής πρακτικής. Επιπλέον, ενεργώντας ως ερευνητική ομάδα, είχαν αιτηθεί χρηματοδότηση καταθέτοντας μια πρόταση με

αντικείμενο τον αθλητισμό και τίτλο «Αθλητικές πρακτικές και κοινωνία: Συγκριτική Μελέτη τριών αντινομικών αθλητικών πρακτικών και του κοινού τους: Τζούντο, στίβος και σωματικές πρακτικές», η οποία δεν επιλέχθηκε από 'Ιδρυμα Κοινωνικών Επιστημών.¹⁷

Το ερευνητικό ενδιαφέρον του Bourdieu για τη διερεύνηση του συσχετισμού μεταξύ της κοινωνικής ιεραρχίας, των αθλητικών πρακτικών και της σωματικής έξης, θα καταλήξει πολύ σύντομα στη διοργάνωση ταχύρρυθμων σεμιναρίων για τη μύηση της ομάδας του Pociello στις θεωρητικές παραμέτρους και τις μεθοδολογικές απαιτήσεις του συγκεκριμένου ερμηνευτικού πλαισίου. Την ίδια περίοδο η οικονομική επιτροπή του Ιδρύματος Κοινωνικών Επιστημών θα εγκρίνει χρηματοδότηση ύψους 200.000 γαλλικών φράγκων στον Pociello, για την εκπόνηση της προαναφερθείσας ερευνητικής πρότασης.¹⁸ Το ενδιαφέρον για την διερεύνηση των αθλητικών πρακτικών ήταν προφανές για τις δύο πλευρές. Αφενός για τον Bourdieu παρουσιάζονταν η ευκαιρία να εξετάσει τις αθλητικές πρακτικές οι οποίες, έχοντας ως επίκεντρο τον τρόπο διάθεσης του σώματος, παρουσιάζονταν ως ένα προνομιακό αντικείμενο για την εξέταση της σωματικής κουλτούρας των κοινωνικών υποκειμένων, σύμφωνα με την «πραξιακή θεώρηση». Αφετέρου για την ομάδα του Pociello, η συνεργασία με τον Bourdieu λειτουργούσε νομιμοποιητικά, στο μέτρο που πρόσφερε στην αναδυόμενη επιστημονική κοινότητα τη συμβολική αναγνώριση ενός καταξιωμένου κοινωνιολόγου.

Τον Μάρτιο 1978, στην κεντρική ομιλία του συνεδρίου και λίγο πριν τη δημοσίευση του βιβλίου *Η Διάκριση*, πόνημα μέρος του οποίου είναι αφιερωμένο στις δομικές αναλογίες μεταξύ κοινωνικού πεδίου και αθλητικών πρακτικών, ο Bourdieu θα εμβαθύνει περαιτέρω σε θεωρητικά ζητήματα. Θα προτείνει μεθοδολογικούς άξονες για τη μελέτη του αθλητικού φαινομένου που δεν πραγματεύτηκε στην *Διάκριση*¹⁹ και θα αναδείξει δύο βασικές ερευνητικές κατευθύνσεις, όπως και τις μεθοδολογικές και θεωρητικές τους προκείμενες.²⁰

Στην πρώτη κατεύθυνση, υιοθετώντας μία μακροσκοπική κοινωνικο-ιστορική οπτική, θα θέσει μια σειρά από ερωτήματα σχετικά με την ιστορικότητα του αθλητικού κοινωνικού μικρόκοσμου. Συγκεκριμένα, βασιζόμενος σε ποιητικές μεθόδους όπως στη μελέτη αρχειακού υλικού, θα θέσει το ζήτημα της γενεαλογίας του συγκεκριμένου χώρου. Υπό αυτή την οπτική, θα διατυπώσει το

ερώτημα σχετικά με τις κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές συνθήκες και διεργασίες οι οποίες οδήγησαν στην εμφάνιση ενός διακριτού κοινωνικού χώρου, ενός συστήματος σχέσεων μεταξύ δημόσιων φορέων και ιδιωτικών οργανισμών. Για τον Bourdieu, η ανάδυση του αθλητικού μικρόκοσμου σχετίζεται με μια θεμελιώδη ρήξη: τη σταδιακή και ριζική αποσυσχέτιση τόσο σε λειτουργικό, όσο και σε συμβολικό επίπεδο, των σωματικών πρακτικών από θρησκευτικά και τελετουργικά δρώμενα και την επένδυση τους με νέες νοηματοδοτήσεις. Το μεταφυσικό και τελετουργικό πλαίσιο στο οποίο εγγράφονταν οι σωματικές δραστηριότητες αντικαθίσταται προοδευτικά από ορθολογικές επιλογές και από ιδεολογικές πτυχές, όπως το αριστοκρατικό ήθος του fair-play, που κυριαρχεί στις ερασιτεχνικές σωματικές πρακτικές, καθώς και την εργαλειοποίηση του αθλητισμού για στρατιωτικούς και παιδαγωγικούς σκοπούς.²¹

Τέλος, εάν ο αθλητικός μικρόκοσμος εμφανίζεται ως ένας σχετικά αυτόνομος χώρος μέσα από το συμβολικό και πραγματικό μετασχηματισμό των προηγούμενων σωματικών πρακτικών και την εμφάνιση νέων αθλημάτων, απομένει να απαντηθούν δύο αλληλένδετα ερωτήματα. Το πρώτο αφορά τη συγκυρία και τις ευρύτερες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, στο πλαίσιο των οποίων εκδηλώνονται οι αντιπαλότητες εντός του πεδίου. Το δεύτερο αφορά στο διακύβευμα των ανταγωνισμών στους κόλπους του αθλητικού μικρόκοσμου. Για τον Bourdieu πρόκειται για νομιμοποιητικές αντιπαλότητες, οι οποίες έχουν ως στόχο το μονοπώλιο της επιβολής του ορισμού της νόμιμης αθλητικής πρακτικής και της νόμιμης λειτουργίας της αθλητικής πρακτικής.²² Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται ο όρος του νομιμοποιημένου σώματος και της νομιμοποιημένης χρήσης του σώματος.

Στη δεύτερη ερευνητική περιοχή, πρόβαλε το συσχετισμό της ταξικής ιεραρχίας με τις επιλογές των κοινωνικών υποκειμένων, ακολουθώντας την αρχή του δομικού παραλληλισμού μεταξύ του κοινωνικού πεδίου και αυτό των αθλητικών πρακτικών. Εγκαταλείποντας τη μακροσκοπική οπτική και βασιζόμενος σε οικονομικούς όρους, ο Bourdieu θα αναπαραστήσει το σύμπαν των αθλητικών πρακτικών ως μια «προσφορά που σκοπό έχει να απαντήσει σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ζήτηση»,²³ μια δεδομένη χρονική συγκυρία. Ωστόσο το αξίωμα αυτό παρέμενε έωλο, καθώς άφηγε αναπάντητα κάποια βασικά ερωτήματα. Πρώτον, εάν το αθλητικό πεδίο είναι ένας χώρος «προσφοράς» σωματικών πρα-

κτικών, ποιές είναι κοινωνικές συνθήκες οικειοποίησης και, δεύτερον, ποια είναι τα κριτήρια επιλογής των «αθλητικών προϊόντων» από τα κοινωνικά υποκείμενα.

Στα ερωτήματα αυτά, Bourdieu θα προβάλλει ως ερμηνεία την προδιάθεση, την έξη του κοινωνικού υποκειμένου να προσλαμβάνει την αθλητική πρακτική διαμέσου των εσωτερικευμένων σχημάτων αντίληψης και νοηματοδότησης, δηλαδή από τη θέση του υποκειμένου στην κοινωνική ιεραρχία. Κατά συνέπεια, θα υπάρχει δομική ομολογία μεταξύ του κοινωνικού χώρου των αθλητικών πρακτικών και εκείνου των ιεραρχημένων κοινωνικών θέσεων. Ως εκ τούτου η υιοθέτηση μιας αθλητικής πρακτικής καθορίζεται και είναι σε άμεση συνάρτηση με το σωματικό και το συμβολικό όφελος, αλλά και με την υποκειμενική αντίληψη του νομιμοποιημένου σώματος μιας συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης ή τμήματος μιας κοινωνικής τάξης.

Η θεσμική αναβάθμιση των αθλητικών σπουδών και η αναμόρφωση της θεωρητικής σκέψης για τον αθλητισμό και τις αθλητικές πρακτικές

Οι αθλητικές σπουδές στη Γαλλία θεσμοθετήθηκαν το 1927 με τη δημιουργία των Τοπικών Ινστιτούτων Φυσικής Αγωγής, τα οποία ως παραρτήματα των Ιατρικών Σχολών, προσέφεραν διετή προγράμματα σπουδών. Με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1968, τα Τοπικά Ινστιτούτα θα μετατραπούν σε ανεξάρτητα Πανεπιστημιακά Τμήματα, με την ιδιαιτερότητα βέβαια ότι δεν υπάγονται στο Υπουργείο Παιδείας, αλλά στο Υπουργείο Νεότητας και Αθλητισμού.²⁴ Το 1975 θα θεσμοθετηθούν τα γενικά πτυχία σπουδών διετούς διάρκειας (D.E.U.G.) και το 1977 θα προστεθεί ένα επιπλέον έτος σπουδών (License). Το 1981 τα Τμήματα αυτά μεταφέρονται στο Υπουργείο Παιδείας, το 1982 εισάγονται οι τετραετής σπουδές (Maitrise), ενώ δυο χρόνια αργότερα δημιουργείται ο τρίτος κύκλος σπουδών με την εισαγωγή των Diplôme d'Études Approfondies (D.E.A.) και των Doctorat.²⁶

Με την φράση «η αναμόρφωση της θεωρητικής σκέψης για τον αθλητισμό και τις αθλητικές»²⁶, ο Pociello θα εισαγάγει τους αναγνώστες στο συλλογικό τόμο που θα επιμεληθεί και θα δημοσιεύσει το 1981. Αποτέλεσμα του ερευνη-

τικού προγράμματος που χρηματοδοτήθηκε ύστερα από την παρέμβαση του Bourdieu, η έκδοση θα προσπαθήσει να ανιχνεύσει την κοινωνική κατανομή των αθλητικών πρακτικών και των χαρακτηριστικών τους, σύμφωνα με την επαγγελματική δραστηριότητα. Η προσπάθεια θα καταλήξει στην πρώτη χαρτογράφηση του αθλητικού μικρόκοσμου. Η διασπορά των αθλητικών πρακτικών που θα προκύψει θα διασταυρωθεί συγκρίνοντας τον ιεραρχικό σχηματισμό του αθλητικού πεδίου με τον κοινωνικό χώρο των επαγγελματιών που είχε αποτυπώσει σε προγενέστερες έρευνες του ο Bourdieu. Η προβληματική του βιβλίου δεν θα περιοριστεί στην καταγραφή του αθλητικού μικρόκοσμου των αρχών της δεκαετίας του 1980. Αντίθετα θα διευρυνθεί, καθώς σε αυτό θα περιληφθούν κείμενα και μελέτες περιπτώσεων που προσεγγίζουν την οικειοποίηση σωματικών πρακτικών από τις κοινωνικές ομάδες σύμφωνα με νοηματικά, συμβολικά και σωματικά κριτήρια,²⁷ την έμφυλη διάσταση των σωματικών πρακτικών,²⁸ την κοινωνική χρήση της κρουαζιέρας,²⁹ όπως και μελέτες οι οποίες, υιοθετώντας μια κοινωνικο-ιστορική οπτική, θα αναδείξουν τη λειτουργία του αθλητικού πεδίου και την εργαλειοποίηση της γυμναστικής για στρατιωτικούς σκοπούς.³⁰

Η θεσμική αναβάθμιση με την εισαγωγή μεταπτυχιακών και διδακτορικών σπουδών και η δημιουργία ερευνητικών κέντρων εντός των Πανεπιστημιακών Τμημάτων, θα ενδυναμώσουν και θα θεμελιώσουν την ηγεμονική, σχεδόν μονοπωλιακή, θέση της «πραξιακής θεωρίας» στο αναδυόμενο επιστημονικό πεδίο των αθλητικών σπουδών στη Γαλλία μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990. Η επιστημονική παραγωγή θα συσσωρευθεί αρχικά στο Παρίσι και στη συνέχεια στη Βορειοδυτική Γαλλία. Ακολουθώντας τους ερευνητικούς άξονες που είχε συστήσει ο Bourdieu, η ερευνητική δραστηριότητα θα κατανομηθεί, αφενός στη χαρτογράφηση της ιεραρχικής διασποράς των αθλητικών πρακτικών σύμφωνα με την έξη των κοινωνικών υποκειμένων, αφετέρου στην γενεαλογία και την εξέλιξη του αθλητικού πεδίου. Στο Πανεπιστήμιο Orsay στο Νότιο Παρίσι θα συγχροτηθεί το «Centre de Recherches sur les Cultures Sportives» το οποίο, βασιζόμενο σε μεγάλης κλίμακας ποσοτικές μεθόδους, θα αναδείξει την κοινωνική κατανομή των αθλητικών πρακτικών, σύμφωνα με τα νοητικά σχήματα και τις μορφές κεφαλαίου, τη συμβολική οικειοποίηση και την έμφυλη διάσταση των σωματικών πρακτικών. Λίγο αργότερα, στο Πανεπιστήμιο της Nanterre, ο Jacques Defrance θα διευθύνει το ερευνητικό κέντρο «Sport et Culture» ακο-

λουθώντας μια οπτική κοινωνικής ιστορίας του αθλητικού πεδίου και εφαρμόζοντας ποιοτικές ερευνητικές μεθόδους. Τον ίδιο ερευνητικό προσανατολισμό θα υιοθετήσει το «Centre Nantais de Sociologie».

Εκμεταλλούμενες ένα σχεδόν νέο επιστημονικό πεδίο, οι ερευνητικές ομάδες θα παρουσιάσουν σε σύντομο χρονικό διάστημα ένα σημαντικότατο όγκο δημοσιεύσεων, επιβεβαιώνοντας την ηγεμονική τους θέση στον –υπό συγκρότηση– επιστημονικό χώρο. Είναι ενδεικτικό ότι τη δεκαετία του 1980, εκτός από το πλήθος συγγραμμάτων, δημοσιεύσεων, μεταπτυχιακών εργασιών και διδακτορικών διατριβών που θεμελιώθηκαν θεωρητικά στην «πραξιακή θεώρηση», η νομιμοποίησή της θα επιστεγαστεί με την έκδοση δύο ειδικών τευχών του περιοδικού «Actes de la Recherche en Sciences Sociales»³¹ το 1989, αφιερωμένων στον αθλητισμό.

Αναντίρρητα η υιοθέτηση της «πραξιακής θεωρίας» στη μελέτη του αθλητισμού λειτούργησε γόνιμα, στο βαθμό που συνέβαλε αποφασιστικά στο σχηματισμό, την παγίωση και την επιστημονική νομιμοποίηση ενός χώρου που μέχρι τις αρχές τις δεκαετίας του 1980, εκτός από το σημαντικότερο έργο της ριζοσπαστικής θεωρίας του Jean-Marie Brohm, δεν αποτελούσε διακριτό πεδίο μελετών. Το πεδίο μελέτης της κοινωνιολογίας του αθλητισμού θα συγκροτηθεί αρχικά ακολουθώντας την αντιπαράθεση «πραξιακής θεώρησης» και «κριτικής θεωρίας του αθλητισμού». Θα δομηθεί σύμφωνα με την επιστημολογική αντιπαλότητα μεταξύ της φροϋδο-μαρξιστικής προσέγγισης, βασισμένης στην κυριαρχία της οικονομικής υπερδομής επί του αθλητισμού και στην πολιτισμική, συμβολική διάσταση των αθλητικών πρακτικών ως μέσο διαιώνισης της κοινωνικής διάκρισης και τρόπο κυριαρχίας μεταξύ των κοινωνικών τάξεων.

Η αντιπαράθεση αυτή, με την αδιαμφισβήτητη ηγεμονία της «πραξιακής θεωρίας» στον ορισμό των «νομιμοποιημένων» επιστημολογικά ερευνών, θα κυριαρχήσει μέχρι τις αρχές του 1990. Από τα μέσα τις δεκαετίας θα παρατηρηθεί η διάσπαση του πεδίου, καθώς νέα θεωρητικά εργαλεία και μεθοδολογικές προσεγγίσεις θα υιοθετηθούν για την εξέταση του αθλητικού φαινομένου και των πολλαπλών πτυχών του. Αυτά θα μετατοπίσουν και θα διευρύνουν τα ερευνητικά ερωτήματα, καθώς θα προτάξουν νέα επιστημολογικά παραδείγματα και ερευνητικούς προσανατολισμούς, όπως την εθνολογική διερεύνηση του οπαδικών

κοινοτήτων,³² τον αθλητισμό ως μέσο κοινωνικοποίησης, την οργανωσιακή συμπεριφορά στους κόλπους των αθλητικών οργανισμών, την αστική κοινωνιολογία και τις νεοτοκβιλιανές προσεγγίσεις του αθλητισμού,³³ ενώ λίγο αργότερα θα δημοσιευθούν οι πρώτες μελέτες με θέμα το μάνατζμεντ αθλητικών οργανισμών και το μάρκετινγκ των αθλητικών προϊόντων.³⁴ Παρά ταύτα, η επιστημολογική αντιπαλότητα που θα διατρέξει το πεδίο δεν θα εμποδίσει τη συνεργασία μεταξύ των ερευνητικών ομάδων, καθώς η επιστημονική κοινότητα θα προβεί στην ίδρυση του επιστημονικού φορέα «Société de Sociologie du Sport de la Langue Française» και στην έκδοση της επιστημονικής «*Sciences Sociales et Sport*».

Η «πραξιακή θεωρία», τα αναλυτικά της εργαλεία και οι μεθοδολογικές της κατευθύνσεις στη μελέτη των αθλητικών πρακτικών θα αμφισβητηθούν ριζικά από τις αρχές της δεκαετίας του 2000. Η αποδυνάμωση του ερμηνευτικού οικοδομήματος δεν θα προέλθει από κριτικές αναθεωρήσεις των θεωρητικών παραδοχών εντός του πεδίου των αθλητικών σπουδών. Θα ακολουθήσει την ευρύτερη θεωρητική συζήτηση στο κοινωνιολογικό πεδίο επί της ερμηνευτικής εμβέλειας των αναλυτικών εργαλείων του Bourdieu και κυρίως της έξης, ως παγιωμένης και αμετάβλητης προδιάθεσης που προσδιορίζει τη δράση των κοινωνικών υποκειμένων. Πρώην συνεργάτες του Bourdieu, όπως ο Boltanski³⁵ και εκπρόσωποι της νέας γενιάς επιστημόνων, όπως ο Bernard Lahire,³⁶ μολονότι εκκινούν από διαφορετική θεωρητική αφετηρία, θα αποδομήσουν την οπτική της προδιαθετημένης πράξης. Θα υπογραμμίσουν την πλουραλιστική ικανότητα των κοινωνικών υποκειμένων να δρουν με τρόπο ανομοιογενή και αυθόρμητο και όχι με την μορφή ομοιογενών ενσώματων προδιαθέσεων. Προτείνοντας, κυρίως ο Boltanski και οι συνεργάτες του, μια πραγματιστική κοινωνιολογία που λαμβάνει υπόψη της την πολυπλοκότητα και την ανομοιογένεια του κοινωνικού, θα προτάξουν την πρόσληψη των κοινωνικών υποκειμένων ως δρώντων ικανών να αιτιολογήσουν τις πράξεις τους και να τις προσαρμόσουν ενσυνείδητα στα εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες. Υπό αυτή την οπτική το κύριο ερευνητικό ερώτημα έγκειται στην ανάλυση των συνθηκών κατά τη διάρκεια των οποίων διακυβεύονται υλικά ζητήματα και ηθικές αξιολογήσεις. Μέσα από αυτό το πρίσμα ο ερευνητής δύναται να αποτυπώσει και να ερμηνεύσει

τη δράση και τη στρατηγική των κοινωνικών υποκειμένων. Να αντιληφθεί και να διακρίνει με άλλα λόγια, τα κίνητρα της πράξης σύμφωνα με τα εκάστοτε διακυβεύματα και τις αντίστοιχες περιστάσεις. Σε επίπεδο αθλητικών σπουδών, το συγκεκριμένο θεωρητικό μονοπάτι θα ακολουθήσει μια σειρά κοινωνιολογικών μελετών, προκειμένου να συλλάβουν τη σημασία του ηθικού και πολιτικού υπόβαθρου που καθοδηγεί την πράξη των κοινωνικών υποκειμένων σε περιπτώσεις αθλητικής διαφθοράς ή σε υποθέσεις φαρμακοδιέγερσης.³⁷

Η συμβολή του θεωρητικού σχήματος του Pierre Bourdieu και της εφαρμογής από τους γάλλους ερευνητές οδήγησε σε νέα μονοπάτια κατανόησης του αθλητικού φαινομένου. Εάν η έξη, ως ερμηνευτικό εργαλείο της πράξης, αποδυναμώθηκε και παραχώρησε τη θέση της σε έννοιες που αποδίδουν την πράξη με πλουραλιστικά κριτήρια, οι έννοιες του πεδίου, των μορφών του κεφαλαίου και των συμβολικών πτυχών των σωματικών πρακτικών παραμένουν δόκιμες όχι μόνο στο πεδίο των κοινωνιολογικών μελετών αλλά και άλλων επιστημών.³⁸ Τέλος, εάν το έργο του Bourdieu υπερβαίνει κατά πολύ τον γαλλόφωνο κόσμο, στο μέτρο που διαχύθηκε και ενέπνευσε πλειάδα ερευνών σε διάφορες χώρες, η συμβολή των γαλλικών αθλητικών σπουδών στην κατανόηση και την ανάλυση του αθλητικού φαινομένου και των πτυχών του, χαρακτηρίστηκε από εσωστρέφεια στο μέτρο που η κοινοποίηση της παραχθείσας γνώσης παρέμεινε περιορισμένη εντός γαλλικών συνόρων. Η γαλλική αθλητική επιστημονική κοινότητα, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, θα περιοριστεί σε δημοσιεύσεις σε εθνικές επιστημονικές επιθεωρήσεις και συμμετοχές σε γαλλόφωνα συνέδρια και ημερίδες. Κατά συνέπεια, ένα πλούσιο και πλουραλιστικό τόσο σε θεωρητικό, όσο και σε μεθοδολογικό επίπεδο, επιστημονικό έργο τριάντα και πλέον ετών, που αναδεικνύει πλείστες όψεις και πτυχές του αθλητικού φαινομένου παραμένει χωρίς σημαντική διάδοση στη διεθνή ακαδημαϊκή κοινότητα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το βασικό απονομιμοποιητικό επιχείρημα των επικριτών της «κριτικής θεωρίας του αθλητισμού» υποστήριζε ότι οι αναλύσεις του αθλητικού φαινομένου διέπονταν από συγκεκριμένους ιδεολογικούς προσανατολισμούς και ήταν πολιτικά στρατευμένες και ως εκ τούτου δεν διέπονταν από επιστημονικά κριτήρια. Ε. Φουρναράκη, «Ένα κείμενο μια ιστορία. Για το γαλλικό ρεύμα της «Κριτικής Θεωρίας του Αθλητισμού», *Σύγχρονα Θέματα*, 85 (2004), σ. 39· A. Ehrenberg, *Le Culte de la Performance*, Hachette, Παρίσι, σσ. 31-34.
2. Αναφερόμαστε στα έργα των R. Caillois, *Les Jeux et les Hommes. Le masque et le vertige*. Gallimard, Παρίσι 1958, 1992. [ελληνική έκδοση *Τα παιχνίδια και οι άνθρωποι*, Εκδόσεις του Εικοστού Αιώνα, Αθήνα 2001] και M. Bouet, *La signification du sport*, Editions Universitaires, Παρίσι 1968.
3. G. Magnane, *Sociologie du Sport*, Gallimard, Παρίσι 1964.
4. P. Bourdieu, L. Wacquant, *Réponses. Pour une anthropologie réflexive*, Seuil, Παρίσι 1992, σ. 9.
5. P. Bourdieu, «Condition de classe et position de classe», *Archives Européennes de Sociologie*, 2 (1966), σσ. 207-209.
6. P. Bourdieu, «Espace social et genèse des classes», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 52-53 (1984), σ. 3.
7. *Αυτόθι*, σ. 4.
8. *Αυτόθι*.
9. P. Bourdieu, «Quelques propriétés des champs», στο P. Bourdieu (επιμ.), *Questions de sociologie*, Seuil, Παρίσι 1992, σ. 113.
10. M. Mauss, *Κοινωνιολογία και ανθρωπολογία*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2004.
11. P. Bourdieu, *Η αίσθηση της πρακτικής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 436.
12. L. Boltanski, «Les usages sociaux du corps». *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, 1 (1971), σσ. 205-233. Την εποχή που δημοσιεύθηκε το άρθρο ο Boltanski αποτελούσε βασικό μέλος του κύκλου των συνεργατών του P. Bourdieu. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι σταδιακά αποστασιοποιήθηκε, απομακρύνθηκε και εγκατέλειψε τόσο την ερευνητική ομάδα όσο και τα αναλυτικά σχήματα του Bourdieu.
13. *Αυτόθι*, σ. 209.
14. *Αυτόθι*, σ. 223.
15. History of Physical Education and Sport Association.

16. Κυρίως το έργο των Bourdieu και Passeron για την κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και την εργαλειοποίησή της ως μέσο αναπαραγωγής των κοινωνικών ανισοτήτων, *Les héritiers. Les étudiants et la culture*, Minuit, Παρίσι 1964.
17. C. Pociello, «Hommage à Pierre Bourdieu: reconnaissance de dette», *Revue EPS* 294 (2003), σ. 11.
18. Όπως σημειώνει ο Pociello πρόκειται για ποσό που άγγιζε τα ανώτατα όρια χρηματοδότησης που ενέκρινε το Ίδρυμα Κοινωνικών Επιστημών, Pociello C., (2003). «Hommage», *ό.π.*, σ. 12· O. H. Neys, *Faire trace... entretiens avec Christian Pociello*, Artois Presses Université, Arras 2019, σ. 55.
19. Ένα χρόνο αργότερα, ο Bourdieu θα σημειώσει στη *Διάκριση* ότι οι διαθέσιμες στατιστικές δεν επέτρεψαν τίποτα παραπάνω από μια απλή καταγραφή των γενικότερων τάσεων που αφορούν τις αθλητικές πρακτικές και την υποκειμενική κρίση των δρώντων για τον αθλητισμό.
20. P. Bourdieu, «Comment peut-on être sportif?» στο P. Bourdieu (επιμ.), *Questions*, *ό.π.*, σ. 174, 188.
21. Με την Βεμπεριανή έννοια του όρου, ο Bourdieu αναφέρει ως παράδειγμα την σύνταξη κανονισμών που καθορίζουν τον τρόπο διεξαγωγής και την εμφάνιση των αθλητικών οργανισμών που έχουν, μεταξύ άλλων, ως στόχο την ομογενοποίηση των αθλητικών κανονισμών. *Αυτόθι*, σ. 178. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπογραμμισθεί η επιρροή που άσκησε το έργο του Norbert Elias σχετικά με τη γέννηση των σύγχρονων σπορ στην προβληματική του Bourdieu.
22. *Αυτόθι*, σ. 181.
23. P. Bourdieu, «Comment peut-on être sportif», *ό.π.*, σ. 173.
24. C. Collinet, P. Terral, «La recherche universitaire en EPS depuis 1945: entre pluralité scientifique et utilité professionnelle», *Carrefours de l'éducation*, 30-2 (2010), σ. 172.
25. *Αυτόθι*.
26. C. Pociello (επιμ.), *Sport et société: approche socioculturelle des pratiques*, Vigo, Παρίσι 1981, σ. 10. Θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι πριν την έκδοση του συλλογικού αυτού τόμου είχε προηγηθεί μια σειρά επιστημονικών δημοσιεύσεων. Ενδεικτικά, C. Pociello, «Pratiques sportives, pratiques sociales», *Informations sociales*, numéro spécial, *Discours sur le corps*; no 5 (1977)· C. Pociello, «Pratiques sportives et pratiques sociales. Essai sur les déterminants socio-culturels et socio-politiques de l'émergence des sports modernes», *Actes du Congrès International de l'HISPA*, INSEP, 1978· C. Louveau, C. Pociello, « Le pluriel a son importance ou Sociologies des pratiques sportives», *Travaux et Recherches en EPS*, numéro spécial, *Science(s)*

- et Sport*, 4 (1979), σσ. 15-24· C. Pociello, «Pratiques sportives et demandes sociales», numéro spécial, *Travaux et Recherches en EPS, Sociologie du sport*, 5 (1979), σσ. 31-48· C. Pociello, «Éléments pour la constitution d'une histoire sociale des pratiques sportives», *Travaux et Recherches en EPS*, numéro spécial *Histoire*, 6 (1980), σσ. 68-83· C. Pociello, «Sport et société», *Problèmes politiques et sociaux*, 407 (1981), σσ. 54-67.
27. J. P. Clement, «La force, la souplesse et l'harmonie. Etude comparée de trois sports de combat: lutte, judo, aikido», στο C. Pociello (επιμ.), *Sport et société*, ό.π., σσ. 285-301.
28. C. Louveau, «La forme pas les formes! Simulacres et équivoques dans les pratiques physiques féminines», στο C. Pociello (επιμ.), *Sport et société*, ό.π., σσ. 303-325.
29. P. Falt, «Les usages sociaux de la croisière», στο C. Pociello (επιμ.), *Sport et société*, ό.π., σσ. 261-283.
30. J. Defrance, «Se fortifier pour se soumettre?», στο C. Pociello (επιμ.), *Sport et société*, ό.π., σσ. 75-84.
31. Numéro Spécial, *L'Espace des Sports 1, Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 79(1989)· Numéro Spécial *L'Espace des Sports 2, Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 80(1989). Πρόκειται για την επετηρίδα που δημιούργησε ο Pierre Bourdieu.
32. C. Bromberger, *Le match de football. Ethnologie d'une passion partisane à Marseille, Naples et Turin*, Maison des Sciences de l'Homme, Παρίσι 1995.
33. A. Ehrenberg, *Le culte.*, ό.π.
34. P. Chantelat (επιμ.), *La professionnalisation des organisations sportives: nouveaux enjeux, nouveaux débats*, L'Harmattan, Παρίσι 2001.
35. L. Boltanski, L. Thevenot, *De la justification, Les économies de la grandeur*, Gallimard, Παρίσι 1991· L. Boltanski, E. Chiapello. *Le nouvel esprit du capitalisme*, Gallimard, Παρίσι 1999.
36. B. Lahire (επιμ.), *Le travail sociologique de Pierre Bourdieu. Dettes et critiques*, La Découverte, Παρίσι 1999.
37. P. Duret, P. Trabal, *Le sport et ses affaires: une sociologie de la justice de l'épreuve sportive*, Métailié, Παρίσι 2001.
38. Λόγου χάρη, η έννοια του πεδίου έχει εφαρμοστεί στη μελέτη των διεθνών πολιτικών ασφαλείας, D. Bigo, «Security: A field left fallow», στο M. Dillon, A. Neal (επιμ.), *Foucault on Politics, Security and War*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2008· D. Bigo, C. Olsson, L. Bonelli, *The field of the EU Internal Security Agencies*, L'Harmattan, Παρίσι 2009.